

Prezent și viitor: Timpul lui Gramsci și viitorul său

[Present and Future: Gramsci's Time and His Future]

Fabrizio FIUME

Abstract: *The complex contemporary scenario, which sees democratic systems engaged in a mortal challenge that opposes them both to the "mutant" populism of the latest generation and to the persistent technocratic delegitimization, is the fruit of decades of gestation: Western democracies took shape during the extraordinary period that goes from the Second World War to the end of the century, their life has passed in apparent safety from the Trente Glorieuses to the neoliberal experiment. The only possible non-tragic way out of the current crisis is to profoundly renew the very idea of democracy, anchoring its ancient values to the typical characteristics of contemporaneity, renewing the miracle accomplished in the second half of the 40s. It is therefore more appropriate than ever to reread that miracle, and if the teachings are now outdated, the method of those who, with precision and foresight, saw it arriving in the second half of the twentieth century is more relevant than ever: Antonio Gramsci.*

Keywords: *Gramsci, Fordism, post-fordism, democratic systems, democracy in crisis.*

Premiză

În data de 5 decembrie 2025 s-a desfășurat la Universitatea „Petre Andrei” din Iași conferința „Reconfigurări ideologice în Europa”, care a inspirat acest articol.

Au fost ore intense și emoționante, întrucât au marcat intersecția a două inițiative diferite: însăși tema acelei sesiuni a coincis cu prezentarea traducerii complete în limba română a volumelor „Caietele din Închisoare” de Antonio Gramsci, despre care s-a discutat, prin urmare, în aceeași zi¹.

Ca istoric, nu pot ignora contextul și importanța sa, iar acest lucru se aplică atât evenimentelor majore care marchează o epocă, cât și înțelegerii momentelor individuale care ne punctează viața; este de la sine înțeles că

nici 5 decembrie nu a fost scutit de această adevărată „compulsie de a repeta”. Din perspectiva mea, care rămâne cea a unui istoric, reflecțiile lui Gramsci despre acele zile au oferit contextul pentru o analiză multifățetată proiectată în prezent și în viitorul imediat.

Există un fir comun care îi leagă pe Gramsci și timpul său de turbulențele și transformările profunde care sunt în centrul reflecțiilor relatate în paginile acestui volum? Cred că da. Mai mult, cred că este o legătură atât de puternică și complexă încât trebuie să mă limitez la simpla indicare a punctelor sale principale, fără a pretinde că le dezleg.

Trecut, prezent, viitor

Trecut și prezent este un termen folosit de Gramsci pentru a introduce

unele dintre cele mai semnificative reflecții ale sale, dar luciditatea lor extremă a făcut ca acel prezent să evidențieze deja trăsăturile care aveau să se dezvolte apoi timp de cel puțin patru decenii după moartea sa, motiv pentru care, într-un anumit sens, prezentul lui Gramsci conține și viitorul nostru.

O lungă gestație

A reflecta asupra anilor în care au fost scrise *Caietele din închisoare* nu înseamnă a re trăi, ca într-un manual, toate evenimentele – multe dintre ele extrem de semnificative – care au umplut anii 1930, ci mai degrabă a înțelege aspectele vitale ale fundamentului unui prezent destinat să fie longeviv, unul care conține în esență toate trăsăturile fundamentale ale întregului secol XX. În aceasta, Gramsci s-a dovedit a fi un observator atât de rafinat încât pare profetic chiar și pentru cei care, subliniind trecerea timpului și crezând că trăiesc deja într-un fel de viitor îndepărtat, nu și-au dat seama că se mișcă încă în limitele acelei societăți de masă și ale acelor relații de producție a căror naștere este descrisă atât de eficient în *Caiete*.

Despre *Caiete*, așa cum am spus, ne vorbește cu o autoritate mult mai mare Guido Liguori, în timp ce aici eu intenționez să încerc să construiesc o discuție limitată exclusiv la descrierea timpului lor, pentru a încerca apoi să distingem trăsăturile clădirii construite pe ruinele sale. Totuși, ca punct preliminar, o clarificare asupra conținutului este esenția-

lă: dacă secolul al XX-lea este descris explicit și direct în pagini precum cele despre americanism, fordism, criza din 1929 și așa mai departe, în realitate, atenția la contemporaneitatea de lungă durată este crucială și în cele dedicate trecutului sau problemelor vechi și persistente ale provincialismului, familismului și apolitismului italian. Tocmai acolo se desfășoară întrebarea crucială a formării claselor conducătoare, a relației dintre cultura lor și o mentalitate populară înrădăcinată în obiceiuri străvechi și, prin urmare, acolo se naște adevărata dezbatere despre modul în care aceste clase conducătoare vor putea defini prezentul și viitorul țării.

Și, în cele din urmă, chestiunea „păcatului originar” al claselor conducătoare și a capacității lor de a se emancipa de acesta ar trebui să fie centrală, *mutatis mutandis*, și pentru o reflecție care transcende acum cazul italian și îl implică pe cel european.

Revenind la Italia, această împletire a unor rădăcini mai mult și mai puțin adânci ale prezentului este ceea ce reiese și din combinarea fascismului și a noului stat capitalist intervenționist începând cu Marea Criză, ale cărei efecte sunt interpretate atât de fecund în *Caietul 24*.

Într-adevăr, intervalul de timp în care au fost scrise *Caietele* este extraordinar de semnificativ: 1929-1935, o perioadă atât de bogată în evenimente încât ne tentează să „rupem” firul reflecției lui Gramsci, găsim aici toate perspectivele necesare pentru a-i stimula profunzimea enormă.

Gramsci avea să devină martorul gestației unui prezent care a cuprins o mare parte din secolul al XX-lea și, pe baza acestei mărturii, își va făuri gândirea. Însă privirea martorului își are originea înainte de evenimentul la care este martor; însăși capacitatea sa de a-l vedea și, după ce l-a întrezărit, de a-i atribui o formă specifică, depinde de experiența și de sensibilitatea care au ghidat acea privire.

Într-adevăr, în cazul nostru, această perioadă trebuie extinsă pentru a include o experiență categoric anterioară, una care a contribuit totuși semnificativ la formarea gândirii viitorului teoretician al *hegemoniei* în ceea ce privește explorarea temei consensului și a construcției sale în statul modern: mă refer la activitatea jurnalistică a lui Gramsci ca și colaborator la *Avanti!* în timpul Primului Război Mondial. Și aici, dinamica dintre actor și context se dovedește centrală: dacă este aproape de la sine înțeles că o lectură a operei lui Gramsci trebuie neapărat să fie „integrată” – înțelegerea *Caietelor* necesită și citirea contemporană a *Scrisorilor din închisoare*, precum și a lecturii lui Gramsci despre jurnalist și, în perioada imediat postbelică, despre Ordinovistul – nici măcar o interpretare a contextului istoric nu poate ignora tragicul și imensul experiment de modernitate care s-a desfășurat între 1914 și 1918.

Toată lumea își va aminti cum, la sfârșitul secolului al XX-lea, istoricul Eric J. Hobsbawm a avut intuiția de a considera amurgul secolului al XX-lea drept un „secol scurt”, o sugestie

care s-a dovedit extrem de eficientă și destinată să influențeze narațiunea istorică și politică predominantă, ajungând la un punct în care a circulat în jurnalismul vremii, ceea ce astăzi ar fi, fără îndoială, descris ca fiind „viral”.

Considerând secolul nu în termeni cantitativi – succesiunea a 100 de ani calendaristici –, ci calitativi (o perioadă cu trăsături culturale, politice și economice comune; sau marcată de persistența anumitor fracturi, cu evenimente legate printr-un lanț causal strâns) și reflectând asupra a ceea ce se află în urma noastră, ajungem aproape în mod natural să-i plasăm pragul între 1914 și 1918. Societatea de masă a atins atunci maturitatea deplină, atât în ceea ce privește producția, cât și relațiile sociale.

Tehnicile de comunicare politică, relația dintre sexe și dintre generații, economia și chiar moda au căpătat caracteristici destinate să dăinuie. Întregul sistem de relații internaționale care guvernase lumea de la începutul erei moderne avea să moară odată cu războiul, iar succesorul său avea să semene prea puțin cu acesta. Pe câmpurile de luptă – ca și în sălile Înalțului Comandament – se vor crea ideologiile totalitare, nu doar datorită datoriei evidente și binecunoscute acumulate de principalii săi arhitecți cu experiența războiului – este suficient să spunem că Mussolini a vorbit explicit despre „crație de tranșee”, iar Hitler a rămas întotdeauna dominat de memoria și lecțiile frontului –, ci și pentru că totalitarismul este o rafinare a conceptului de stat total dez-

voltat cu luciditate de Ludendorff în 1918.

Ideologia comunistă însăși este strâns legată de tragedia războiului: Revoluția Rusă a izbucnit în 1917, cu siguranță nu întâmplător; războiul civil s-a împletit cu războiul mondial, prelungindu-l timp de aproximativ doi ani, timp în care comuniștii nu au luptat pur și simplu pentru a supraviețui, ci și-au modelat ideologia: au luptat și, în luptă, și-au lepădat pielea – așa cum a remarcat bine Gramsci în scrisoarea sa „cenzurată” către Stalin din octombrie 1926, la câteva zile după arestarea sa. Chiar și mitul aparent în întregime sovietic al planificării este puternic influențat de experiența economiei de război din Germania burgheză și încă aristocratică.

Pe scurt, dacă secolul al XX-lea a fost o tragedie excepțională, Marele Război este cu siguranță prologul său. Martori la el, ne familiarizăm cu actorii destinați să-i calce pe scânduri până la sfârșit. Gramsci surprinde imediat esența profundă a războiului, desfășurarea sa nu doar între două linii de front opuse și sângeroase, ci și în, sau mai degrabă asupra, minților, obiectul unei propagande de o putere fără precedent. După aceea, așa cum am spus, războiul semnifică și Revoluția Rusă și nașterea partidelor comuniste. Este dificil să ne imaginăm o legătură mai strânsă cu biografia lui Gramsci, totuși este primul element care ne aduce poate cel mai direct la temele discutate în *Caiete*: vastitatea sferei de aplicare a aparatelor moderne de propagandă, ca demonstrație a capacității societăților

mature din punct de vedere capitalist de a crea consens, dacă ne gândim bine ne aflăm la introducerea conceptului de hegemonie.

Perioada postbelică, presărată cu conflicte armate, chiar și în inima Europei, a văzut mai întâi nașterea și apoi triumful fascismului, un fenomen monumental, dar deocamdată limitat la Italia. Va fi o poveste cu totul diferită să vedem afirmarea sa în inima puterii industriale a Europei.

Fascismul și comunismul au fost primele răspunsuri la criza celor două mari ideologii ale secolului al XIX-lea – liberalismul și socialismul – ascensiunea lor la putere sub presiunea sabiei și focului războiului mondial, indicând finalizarea tranziției secolului al XX-lea, sfârșitul lungii gestații a noului secol.

Marea criză

Spuneam că, niciodată mai mult decât în cazul *Caietelor*, datele pot fi elocvente. Să încercăm acum să înțelegem această afirmație, care ne aduce înapoi la al treilea mare eveniment destinat, alături de Război și Revoluția Rusă, să modeleze nu doar timpul său, ci direct sau indirect întregul secol.

Pentru istoria lumii, 1929 este un an mai important decât se crede în mod obișnuit: Marea Depresiune, de fapt, este un eveniment de importanță egală cu războaiele mondiale sau ascensiunea totalitarismului. Evenimentul nu a venit fără avertismente și avertizări; în realitate, lucrurile sunt ceva mai complexe decât ceea ce continuăm să scriem în manualele pe

care adesea continuăm să le impunem studenților. De exemplu, Italia și Franța au fost lovite de acel teribil tsunami abia în 1931 – trăim într-o lume puternic internaționalizată, dar încă nu globalizată, iar mișcarea undelor este încă mai lentă decât cea a cipurilor și a fibrelor optice –, dar o țară europeană de o importanță enormă a fost lovită tragic de acesta încă din 1928: vorbim despre Germania.

Ceea ce a făcut criza atât de devastatoare a fost natura sa duală: Joia Neagră a semnalat izbucnirea unei crize financiare, care, la rândul ei, a declanșat o criză economică profundă.

Criza financiară în sine a fost provocată de o bulă speculativă care se umfla de ani de zile, prezentând deja mai multe semne de colaps. Cel mai grav a avut loc în 1928. Wall Street a reușit încă o dată, pentru ultima dată, să limiteze pagubele, dar acest lucru nu a împiedicat Germania, care trăia din împrumuturi americane, să-și vadă aprovizionarea cu alimente redusă dramatic din cauza deciziilor dezastruoase luate la Versailles. Să ne amintim că, la acea vreme, atunci când vorbim despre împrumuturi americane, nu ne referim la finanțare publică, ci mai degrabă la finanțare privată, coordonată de guvern².

Consecințele au fost devastatoare: recesiunea a dus la o creștere geometrică a șomajului, care, până în 1933, putea fi considerată pe termen lung. Tânăra republică a fost zdrobită exact când părea să prindă rădăcini. Efectele politice ale acelei destabilizări sunt, din păcate, bine cunoscute.

Totuși, contrar majorității covârșitoare a mișcării comuniste, Gramsci a înțeles bine că, da, aceasta era o criză departe de a fi ciclică, dar consecințele ei nu aveau să fie sfârșitul capitalismului, ci restructurarea sa radicală. Cu tot ce implica acest lucru, inclusiv pentru însăși ideea de revoluție în Occident. Anii 1929-1935 aveau să fie cruciali atât pentru înțelegerea conflictului mondial acum iminent, cât și, poate mai presus de toate, pentru înțelegerea perioadei postbelice de treizeci de ani care a urmat. Dar Gramsci nu avea să poată fi martor la toate acestea, murind în 1937 și, cu siguranță, nu ca „un om liber”, așa cum ar susține Benito Mussolini, încă o minciună.

Viitorul american

În analiza lui Gramsci asupra americanismului și fordismului, prezentată în *Caietul 22*, găsim conștientizarea faptului că inima capitalismului bate în Statele Unite și că societatea americană este modelul societății capitaliste însăși. Acesta este, așadar, modelul de studiat. Lumea fordistă este cea care modelează prezentul și făurește viitorul.

Confirmarea postbelică

În realitate, modelul fordist, care prinsese deja contur în America în anii 1910, s-a răspândit în Europa de Vest ca sistem complet dezvoltat abia odată cu reconstrucția postbelică, ca produs al planului început la Bretton

Woods în 1944, continuat cu Marshall și apoi completat odată cu procesul de integrare europeană.

După cum Gramsci știa bine, nu ne confruntăm doar cu tehnici de producție limitate la specificul fabricii, cea mai înaltă expresie a taylorismului: politica salariilor mari a afectat atât structura socială, cât și mecanismele de construire a consensului politic. La aceasta s-a adăugat modelul consumerist, care s-a răspândit în Europa în anii boom-ului economic, cu sofisticata sa împletire de tehnici avansate de publicitate directă – legate de reprezentarea produsului individual – și indirecte – care leagă plăcerea unui produs de modelele culturale de masă și de locul consumatorului în universul identitar din ce în ce mai complex care caracterizează capitalismul matur.

Trebuie spus că primele semne ale direcției în care se mișcau lucrurile erau deja vizibile în America în timpul anilor '20, prin împletirea modelelor hollywoodiene, boom-ul bunurilor de consum durabile și răspândirea noilor sisteme de plată în rate.

Apariția unui model al consumismului complet în anii 1950 și 1960 a impus însă și un sistem complex de valori – ceea ce a implicat, printre altele, un proces profund de secularizare, secularizarea societății. Mai mult, eficacitatea sa în răspândirea unei idei larg răspândite de „fericire de masă” a produs și, după cum este evident, consens politic. Partidele de masă³ și sindicatele au fost actorii cheie în Europa în această perioadă.

Sfârșitul

Odată cu criza din 1971/73, acest sistem părea să se prăbușească, dar Era Reagan avea să-i insuflă o nouă viață, chiar și în Europa. În anii 1990, renașterea unor tensiuni sociale puternice, determinate de transformările economice continue, în special blocarea „liftului social” și ascensiunea a ceea ce Galbraith numește „subclasa funcțională”⁴, separând astfel nemulțumirea de conceptul de marginalitate – o verigă inclusă în mod tradițional în toate vechile definiții ale subclasei – a dus la prăbușirea consensului atât față de sindicate, cât și față de partidele politice, care, printre altele, începuseră deja în anii 1980 un proces radical de demontare ideală, bazat pe o interpretare proastă și, sincer, superficială a conceptului de ideologie și, prin urmare, pe o lăudată „de-ideologizare” care a sărăcit efectiv ofertele politice oferite alegătorilor până la anularea lor. Aceasta a creat un vid răsunător, deschizând spații pentru noi actori politici. Un prim semn al ceea ce s-ar putea întâmpla, dacă ar fi să privim cu atenție, exista deja între 1992 și 1994: Italia, datorită fragilităților sale binecunoscute și anomaliei sistemului său de partide – și anume, rolul dominant, în stânga, al unui partid comunist, cu tot ce implica acest lucru – care a făcut-o țara occidentală cea mai expusă repercusiunilor sfârșitului Războiului Rece, a cunoscut prima ascensiune semnificativă a forțelor populiste în Europa Occidentală, demonstrând că sfârșitul durei confruntări bipolare nu a implicat automat începutul unei Epoci de Aur reînnoite a democrațiilor occidentale.

Postfordismul

La Gramsci, fordismul și americanizarea creionează o imagine ce cuprinde timpul său, dar în acest cadru vor opera societatea, politica și chiar ideologia până la criza anilor 1970. Distrugerea sa, însă, nu a coincis cu prăbușirea modelului fordist: fenomene de rezistență tipice oricărei construcții politice, determinate și de vitezele variabile ale schimbării sociale, transformării instituționale și relațiilor internaționale, au asigurat că nu am fost martorii unei dezintegrări imediate, ci mai degrabă a unei decăderi lente. Acum, însă, în secolul XXI, acest cadru a dispărut definitiv. Procesul de redefinire ideologică lentă apare oarecum asimetric, puternic ponderat în favoarea populismelor și a neofascismelor fătuse care intră în arena politică înarmați cu o ideologie coerentă, unde ceea ce în știința politică s-ar numi „câmpul democratic” pare autolimitat la exercitarea unor simple expediente tactice. Drept urmare, chiar și victoriile individuale se dovedesc a fi de fapt „preliminare” pentru înfrângeri și mai severe, cu lacerări profunde în țesătura democratică. Exemplul de peste ocean este emblematic: diferența dintre prima și a doua președinție a lui Trump este izbitoare; în anumite privințe, cea din urmă pare chiar să contrazică experiența primei. Însă adevărul este altul și, sub influența contradicțiilor de

Note

¹ Vezi Guido Liguori, *Moștenirea lui Gramsci și politica comuniștilor ita-*

fapt superficiale, dezvăluie o continuitate profundă.

Trauma anului 2016⁵ nu a fost suficientă pentru a face constelația democratică diversă să înțeleagă natura radicală a acelei fracturi și urgența abordării ei într-un mod la fel de radical. Victoria lui Biden a fost însoțită de o revenire la vechile dinamici competitive, la scheme politice care întruchipează modele politice absolut demodate, în care încă se ipotetizează tendințe electorale centripete fără a înțelege că cele analizate de Kirchheimer și Farneti au fost produsul unei societăți încă fordiste, în timp ce adevărata provocare a acestor ani este de a combina mijloacele și valorile democrației cu o societate din ce în ce mai polarizată. Tocmai am scris că revenirea lui Trump pare, în anumite privințe, să contrazică experiența primului său mandat, dar alegerea verbului servește la indicarea unei realități foarte diferite, cea a unui marș coerent, în care pașii sunt diferiți doar pentru că viteza conferă stabilitate: de aceea fiecare pas este mai lung decât precedentul. Speranța este că Europa va învăța din aceste lecții dramatice, dar trebuie să o facă rapid, deoarece în ciclurile de criză „consumul” de timp crește exponențial, transformându-l într-o marfă prețioasă... și scumpă.

Traducere din limba italiană realizată de Sabin DRĂGULIN

lieni în perioada postbelică, publicat în cadrul acestui număr.

² În special, Planul Dawes din 1924 prevedea că Germania își va îndeplini

obligațiile de plată prin emiterea unei obligațiuni care urma să fie plasată pe piața financiară internațională (care, desigur, s-a prăbușit rapid și inexorabil odată cu criza), încurajând astfel și aflulul de capital american în Germania.

³ Înțeles atât în sensul lui Neumann de partid de integrare a masei, cât și în cel de partid general inventat de Otto Kirchheimer.

⁴ John Kenneth Galbraith, *La cultura dell'appagamento: Economia, politica, società nell'America degli anni Novanta*, Rizzoli, Milano, 1993, p. 38. Rețineți că subtitlul lipsește în ediția originală în limba engleză, publicată în

1992: autorul, de fapt, nu consideră că analiza sa vizează exclusiv explicarea dinamicii americane, ci mai degrabă interpretarea a ceea ce se întâmplă în întreaga lume extrem de industrializată. În special, Galbraith consideră „Clasa subdezvoltată [...] o parte integrantă a unui proces economic mai amplu și, mai important, [...] este esențială pentru nivelul de trai și bunăstarea comunității celor mai favorizați”.

⁵ Referința este la victoria lui Trump în alegerile primare republicane; adevăratul moment decisiv a fost atunci, înainte ca acesta să câștige președinția.

Bibliografie

GALBRAITH, Kenneth John, *La cultura dell'appagamento: Economia, politica,*

società nell'America degli anni Novanta, Milano, Rizzoli, 1993.

